

GLOBALIZÁCIÓ ÉS CIVILIZÁCIÓ

ROSTOVÁNYI ZSOLT

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Bérelkezett: 2022. szeptember 7., elfogadva: 2022. október 15.

A tanulmány a civilizáció és a kultúra szerepét vizsgálja a globalizálódó nemzetközi rendszerben. Rámutat a helyzet ellentmondásosságára, az egységesülés és a széttörédezés, a globalizáció és a deglobalizáció, a civilizációs és decivilizációs folyamat egyidejű érvényesülésére. Bemutatja a civilizáció és a kultúra különböző értelmezéseit, a fogalmak egyes és többes számú alakjainak (civilizáció – civilizációk, kultúra – kultúrák) használatában rejlő ellentmondásokat. Globális civilizációról csupán technicista-instrumentalista értelemben beszélhetünk, a szó társadalom-, illetve történelemfilozófiai értelmében nem. Napjainkat a lokális identitások szerepének széles körű előretörése jellemzi. A tanulmány bemutatja a globális kultúra több típusát, közöttük azt a nemzetköziesedett elit kultúrát, amelynek az oktatás – mindenképp a felsőoktatás – is része.

Kulcsszavak: globalizáció, civilizáció, kultúra, identitás, globális kultúra, világrend

The paper examines the role of civilization and culture in the context of the globalizing international system. It sheds light on the contradictory nature of the system by highlighting the simultaneous processes of unification and fragmentation, globalization and deglobalization, and civilization and decivilization. Furthermore, the paper introduces different interpretations of civilization and culture, the contradictions inherent in the use of the singular and plural forms of the concepts (civilization – civilizations, culture – cultures). Global civilization can only be interpreted in a technicist-instrumentalist sense, not in the social or historical-philosophical sense of the word. Today, the role of local identities is characterised by a widespread emergence. The paper describes several types of global culture, including the internationalized elite culture, of which education, especially higher education, is being a prominent part.

Keywords: globalization, civilization, culture, identity, global culture, world order

Levelező szerző: Rostoványi Zsolt, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 1093 Budapest, Fővám tér 8.
E-mail: rostovan@uni-corvinus.hu

A globalizáció az elmúlt évtizedek egyik legmeghatározóbb jelensége.¹ Könyvtárnyi szakirodalom íródott a globalizáció kérdéséről, mégsem beszélhetünk konszenzusról a kérdéskör egyetlen aspektusát illetően sem. Ez persze egyáltalán nem ritka jelenség, hasonló a helyzet a társadalomtudományok úgyszólván valamennyi fogalmával.

Talán a legegyszerűbben megfogalmazva a globalizáció azokat a folyamatokat jelenti, amelyek révén a világ egyik részén történő tevékenységeknek, döntéseknek és eseményeknek komoly következményei vannak a világ más részein élő egyénekre és közösségekre nézve, azokat az áramlásokat, amelyek áthatolnak az országhatárokon s amelyek a világot összefüggő rendszerre integrálják (McGrew 1994: 65–66). A globalizáció egyik legfontosabb sajátossága a „tér-idő konvergencia” (Giddens 1995: 128), „a világ egyetlen helyé válása” (Robertson 1993: 136).

A globalizáció ellentmondásossága

A globalizáció fogalma immanensen magában hordozza az egységesülést, az integrálódást, a világ mint összefüggő rendszer kialakulását. Ez azonban csupán az érem egyik oldala. A világ ugyanis egy homlokegyenest ellentétes diskurzussal is leírható, amelynek velejárói a fragmentálódás, dezintegrálódás, egyenlőtlenítődés, az egyes régiók, alrendszerek közötti különbségek növekedése.

A világban egyidejűleg mennek végbe a látszólag ellentétes irányú folyamatok, egyidejűleg érvényesülnek olyan ellentétpárok, mint globalizáció és lokalizáció, integráció és dezintegráció, koherencia és fragmentáció – és a sort folytathatnánk. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a strukturális globalizáció maga hívja életre saját ellentétét, a fragmentációt, amelynek a háttérben gyakran jól érzékelhetően civilizációs-kulturális tényezők állnak.

Az egyidejűleg végbemenő ellentétes folyamatok elemzése nem kis feladat elé állítja a kérdéskörrel foglalkozó szakértőket, akik új fogalmak bevezetésével próbálják meg leírni napjaink rendkívül összetett nemzetközi rendszerét. Ilyen például a „glokalizáció” (globalizáció + lokalizáció) vagy a „fragmegráció” (fragmentáció + integráció). A glokalizáció fogalmát bevezető szociológus, Roland Robertson definiálási kísérlete szerint a glokalizáció nem más, mint a partikularizmus univerzalizálódása és az univerzalizmus partikularizálódása (Robertson 1991: 73; Robertson 1993: 100, 102).

Most csupán megemlítjük az ellentmondásosnak látszó folyamatok háttérben húzódó filozófiai ellentétpárt, az univerzalizmus és a relativizmus/partikularizmus kérdéskörét. Olyan kérdések vethetők ugyanis fel, amelyekre különböző válaszok adhatók. Ilyen például, hogy merre tart a világ? A fejlődési utak vajon egyenes vonalúak, avagy párhuzamosak, netán ciklikusak? Minden régióknak, minden civilizációnak ugyanazt az utat kell-e bejárnia, ugyanazokon a fejlődési szakaszokon kell-e átmennie? Homogenizál-e a globalizáció? A nyugati civilizáció értékei, intézményei (demokrácia, emberi jogok stb.) vajon egyetemesek-e, avagy egy konkrét civilizációhoz (a nyugatihoz) kötődők?

Sokan a globalizációt elsősorban és meghatározóan a gazdasági, illetve az infokommunikációs szférában végbemenő folyamatnak tartják, nem véletlen, hogy ennek a legnagyobb a szakirodalma. De vajon hogyan hat a globalizáció a kulturális szférára? És viszont: hogyan hat a kultúra a globalizációra? Mi a kapcsolat kultúra és civilizáció

¹ A szerző a tanulmány megírásához felhasználta akadémiai doktori értekezését. (Rostoványi 2004).

között? És mi az összefüggés a globalizáció és a civilizáció (egyes számban), illetve a globalizáció és a civilizációk (többes számban) között? Jelen dolgozatban a globalizáció és a civilizáció/civilizációk, illetve a kultúra/kultúrák kapcsolatrendszerével, kölcsönhatásaival kívánunk foglalkozni.

Samuel P. Huntington, amerikai politológus professzor a múlt század 80-as, 90-es éveinek fordulóján, a hidegháborús, kétpólusú nemzetközi rend végetértékor hatalmas visszhangot – és nagy vitákat – kiváltott munkájában hívta fel a figyelmet a civilizációk nemzetközi rendszerben betöltött fontos szerepére. Álláspontja – az ún. „civilizációs paradigma” – szerint az új világban „a világpolitika [...] a civilizációk politikája, a nagyhatalmak versengését a civilizációk küzdelme váltja fel”. A téziséért kritikákra reflektálva pontosítva úgy fogalmaz, hogy „a világpolitikai események legfontosabb szereplői jelenleg a nemzetállamok, és a jövőben is azok maradnak, de érdekeiket, társulásait és konfliktusait egyre inkább kulturális és civilizációs tényezők alakítják” (Huntington 1998: 24, 41).

Fogalmi alapvetések: német vs. angolszász fogalomhasználat

A civilizáció és a kultúra két, szorosan összetartozó fogalom. Mindkettőnek több tucat (a kultúrának száznál is több) értelmezése ismeretes a szakirodalomban. Vannak, akik a kettőt szinonim fogalmakként kezelik, felváltva használván a civilizációt és a kultúrát, mások világos különbséget tesznek közöttük. Markáns különbség fedezhető fel a német, illetve az angolszász (és francia) kultúrkör civilizáció- és kultúrafogalmi között.

A német fogalomhasználatban a civilizáció a társadalmi fejlődés anyagi-technikai elemeit jelöli, szemben az „értékorientált”, a szellemi-intellektuális tényezőket magában foglaló kultúrával. Ez utóbbi két fő komponense a tudomány és a művészetek. E nézet képviselői értékrendet állítanak fel a civilizáció és a kultúra között, miszerint a kultúra az „értékesebb”, miután „magasabb rendű” teljesítményeket, objektivációkat tartalmaz, míg a technicista/instrumentalista civilizáció a „kevésbé értékes”.

Az angolszász és a francia értelmezés másként közelíti a kérdést. Eszerint a civilizáció nem más, mint egy nagyobb (pontosabban a legnagyobb) kiterjedésű kultúra, a legtágabb olyan entitás, amellyel a hozzá tartozók azonosulni tudnak. Ebben az értelmezésben mind a kultúra, mind a civilizáció tartalmazza a társadalom fejlődésének technikai-anyagi és szellemi-intellektuális dimenzióit egyaránt, a különbség pusztán az eltérő méreteken, nagyságrendben van.

Az egyes nyelvek jól mutatják ezeket a különbségeket. Amikor különböző nyelvek használatáról, illetve egyik nyelvről a másokra történő fordításról van szó, esetenként komoly gondot okoz ez a kétféle, markánsan eltérő civilizáció- és kultúraértelmezés. Samuel P. Huntington már idézett munkájának a címe *Clash of Civilizations* (Civilizációk összecsapása), német fordításáé viszont *Kampf der Kulturen* (Kultúrák harca). A fordító mindjárt az elején megjegyzi, hogy a szerző kívánságának megfelelően megpróbálta a „civilization” és „culture” szavakat „Zivilisation-” és „Kultur”-ként fordítani, azonban ez az út nem volt járható. Ezért a „civilization”-t hol úgy adta vissza, mint „Kultur”, hol mint „Kulturkreis”, hol pedig mint „Hochkultur”, ami pedig a „culture”

fogalmát illeti, azt néhol „Kultur”-nak, esetenként viszont éppenséggel „Zivilisation”-nak fordította.² (Huntington 1997: 14.)

Civilizáció és civilizációk

A civilizációértelmezések ellentmondásosságát a leginkább az egyes számú és többes számú civilizációfogalmak fejezik ki. A civilizáció – egyes számban – a „barbárság”, az elmaradottság felvilágosodás korától létező „ellenfogalma”, amely összekapcsolódik a tudománnyal, a fejlődéssel és haladással, a fejlődés egy állomása, a fejlettség magasabb foka. A civilizáció az univerzalizmust fejezi ki, összefüggésben a baconi-karteziánus-newtoni világgéppel.

Lényegében ennek az értelmezésnek felel meg a civilizációfogalom eredeti jelentése. A szó a 16. századi Franciaországban keletkezett, eredete a „civilitas”, polgárosodás, a viselkedés, szokások „finomodása”. Mirabeau márkinál a civilizáció egyenlő az erkölcsösséggel, jó modorral és udvariassággal. A civilizációt egy ideig csak egyes számban használták, csupán a 19. század elejétől kezdődött többes számú használata is (civilizációk). Az egyes számú civilizációfogalom használata viszont egy sor problémát vet fel.

Egyes vélemények szerint ugyanis az egyes számú civilizáció azonos a nyugati civilizációval. A civilizáció kifejezés gyakran összekapcsolódik a kolonizációs folyamattal, a gyarmatosító Nyugat „civilizációs küldetésével” a deklaráltan „alacsonyabbrendű” kultúrájú népek által lakott Európán kívüli területeken. A nem nyugati régiók „civilizálódási folyamata” ugyanis kevés kivétellel erőszakosan ment végbe, nem a szerves fejlődés szükségszerű velejárójaként. Ebben az értelmezésben minduntalan előbukkan a „primitív társadalmak” kategóriája, a „vadak”, „barbárok” szembeállítás a „civilizáltakkal”. A „primitív” „civilizálttá” válás egyedüli útja pedig az a civilizációs folyamat, amelyet Európa, a Nyugat fejlődési útja jelenít meg.

Másfelől viszont a civilizáció az „emberi civilizációval” azonosítható. Ez az elvont gyűjtőfogalom összegzi mindazokat az eredményeket, vívmányokat, amelyeket az emberiség eddigi fejlődéstörténete során elért – legyen szó akár anyagi-technikai, akár szellemi-intellektuális objektivációkról. A világban egy civilizációs folyamat megy végbe, aminek bizonyos szempontból a részét képezi a globalizáció is. E felfogásból az is következik, hogy létezik egy „globális civilizáció” is, sőt egyes vélemények szerint „a Földön napjainkban csupán egyetlen civilizáció létezik, az egyedüli globális civilizáció” (Wilkinson 2018).

Többes számú értelmezésben a civilizáció (tkp. civilizációk) meghatározóan kulturális indíttatású, a térben és időben legnagyobb kiterjedésű kultúra, Huntington szavaival „a legrégebb kulturális entitás” (Huntington 1998: 53). Önálló – rendszerint vallás által képviselt – világgéppel, életfelfogással, közös tradíciókban gyökerező közös történelmi múlttal rendelkező rokon kultúrák csoportosulása. A civilizációk a lokális kultúrákat egyesítik egy nagyobb, történelmi-regionális egységben. (Tibi 1995: 32, 73.) Az egyes és a többes számú civilizációhasználat nem zárja ki egymást, civilizáció és civilizációk egymással párhuzamosan létezhetnek. Az egymás mellett élő különböző civilizációk

² Másik példaként megemlíthetjük Sigmund Freud híres munkáját, amely magyarul *Rossz közérzet a kultúrában* címen jelent meg, ami megfelel a német eredeti címének (*Das Unbehagen in der Kultur*). A mű angol nyelvű kiadásai viszont a következő címen jelentek meg: *Civilization and Its Discontent*.

között sajátos, egymástól eltérő fejlődésük ellenére léteznek közös pontok, kölcsönös egymásra hatások.

Vannak, akik nem elégednek meg azzal, hogy „csupán” a világgép, életszemlélet alapján határozzák meg a civilizációkat. Mozaffari definíciójában a civilizációk két, elválaszthatatlan részét különbözteti meg egymástól: egyik a kinyilvánított világlátás, amely kifejezésre juthat kulturális rendszerekben, ideológiában vagy vallásban, a másik viszont egy koherens politikai, katonai és gazdasági rendszer, egy „történelmi formáció”. „A civilizáció [...] a világlátás és a történelmi formáció összekapcsolódása.” (Mozaffari 2019.) Megítélése szerint egy létező történelmi formáció átfogó világgép nélkül törzset, államot vagy más politikai entitást jeleníthet meg, de nem civilizációt. És hasonlóképpen: ha a világlátás mögött nincs „fizikai” formáció, az pusztán ideológia, kultúra vagy vallás – és nem civilizáció.

Civilizáció(k) és történelem

A civilizáció kategóriáját egyes teoretikusok a történelmi fejlődés modellezésére használják. Ezek a civilizációértelmezések azokból az egyetemes történetfilozófiai koncepciókból következnek, amelyek az emberi történelmet mind az időben, mind a térben olyan átfogó kategóriákkal kívánják megragadni, amelyek elősegítik a történelmi fejlődés valamiféle szabályszerűségein alapuló magyarázatát. Most csupán néhányat ragadunk ki közülük.

Norbert Elias nagyívű kultúrtörténeti munkájának középpontjában a „civilizációs folyamat” áll, amely végigkíséri az emberi történelem menetét. Ez a folyamat egyidejűleg társadalmi, illetve individuális. Az emberek között sokszínű interdependenciák, társadalmi összeshövődések, kölcsönös függőségi alakzatok jönnek létre, amelyek egyfajta sajátos rend formáját öltik. Ez a rend „kényszerítőbb és erősebb, mint az őt alkotó egyes emberek akarata és esze. Az összeshövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét, ez alapozza meg a civilizáció folyamatát.” (Elias 1987: 678.) Elias evolutionista teóriája szerint a „civilizáció struktúrái” először a nyugati világban jönnek létre, majd vertikálisan és horizontálisan is kiterjednek a nem nyugati világ egyre nagyobb területeire is. Ez a mozgás, a civilizáció terjedése egy meghatározott irányba tart.

Oswald Spenglernél a kultúra, illetve annak utolsó, végső szakasza, a civilizáció az emberi történelem fejlődésének alapegységei. Az emberiség történelme belesűríthető az egymást követő, egymással érintkező kultúrák sorába. (Spengler 1994.) A kultúrák sajátos ciklikus mozgáson mennek keresztül, fejlődésüknek négy szakasza különböztethető meg egymástól: előidő, koraidő, kései kor és civilizáció. A civilizáció a kultúra fejlődésének utolsó, már hanyatló szakasza. A világtörténelemben Spengler szerint eddig nyolc kultúra létezett. A nyugati kultúra az egyetlen, amely a beteljesülés állapotába jutott, mivel már a 19. századtól a civilizáció szakaszában tart.

Arnold Toynbee a civilizációkat tekinti a történelmi fejlődés alapegységeinek (Toynbee 1987). A civilizáció kategóriáját pontosan nem definiálja, álláspontja szerint a világtörténelemben eddig 21 (másutt 26) civilizáció létezett. A civilizációkat alapvetően dinamikus jellegük különbözteti meg a statikus „primitív társadalmaktól”. A civilizációk növekedésének mozgatói a civilizációkat érő kihívások, amelyekre a civilizációk különböző válaszokat adhatnak. Amikor egy kihívásra a civilizáció csak sikertelen válaszokat képes adni, megroppan és hanyatlásnak indul. Toynbee hét élő

civilizációval számol, amelyek közül már csak a nyugati az, amely még nem roppant meg.

Mind Spengler, mind Toynbee felhívják a figyelmet a nyugati civilizáció világméretű terjedésében rejlő ellentmondásokra, a „nyugatosítás” káros hatásaira.

Kultúra és kultúrák

Akár az egyes számú, akár a többes számú civilizációfogalomról beszélünk, megkerülhetetlen a kultúra (ugyancsak egyes és többes számú) fogalmának érintése. A kultúrafogalom – a civilizációfogalomhoz hasonlóan – egy sor ellentmondásosságot rejt magában. A kultúra ugyanis egyfelől kifejezi az emberiség egységét (egyes számban, mint „emberi kultúra”, az emberiség állatvilágtól, illetve természettől való különbözőségének a megjelenítőjeként), másfelől viszont az emberiség differenciáltságát (többes számban, mint az egyes népcsoportok sajátosságait, különbözőségeit vizsgáló fogalom – kultúrák). A kultúra egyidejűleg univerzalizál és fragmentál, egyidejűleg integráló és megosztó, a társadalmakat összetartó és felbomlasztó erő. Nem véletlenül nevezi Immanuel Wallerstein a kultúra fogalmát „ideológiai”, illetve „intellektuális csatatérnek” (Wallerstein 1992: 158–183).

Mint a német, illetve az angol/francia kultúraértelmezések esetében láthattuk, a kultúrafogalomnak a vizsgálat tárgyától függően két teljesen eltérő értelmezése lehetséges. Egyik tárgya maga a kultúra, a kultúrát alkotó, objektíváció formáját öltött emberi teljesítmények. Ezeket vizsgálja, állítja középpontba, differenciálja és rendezi csoportokba. A másik értelmezésben viszont a vizsgálat elsődleges tárgyát a kultúrát „hordozó”, megjelenítő embercsoportok képezik, s a fő cél a kultúra segítségével feltárni a különböző embercsoportok közötti különbségeket. Az egyszerűség kedvéért nevezhetjük előbbi objektívációs, utóbbit antropológiai kultúraértelmezésnek. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, mindkettőn belül találkozhatunk „tág” és „szűk” értelmezésekkel egyaránt.

Az objektívációs kultúraértelmezésen belül a legtágabb mindenféle emberi objektívációt (ami megkülönbözteti az embert más élőlényektől) a kultúra kategóriájába sorol, a „szűkebb” csak az „értékesebb”, „értékteremtő” (vagyis szellemi-intellektuális) teljesítményeket (az anyagi-technikaiakat a civilizáció kategóriájába tartozónak tartva), a legszűkebb pedig csak a „legértékesebb” emberi teljesítményeket, mindenekelőtt a művészeteket és a tudományokat.

Az antropológiai kultúraértelmezés szerint a kultúra egy valamilyen szempontból összetartozó embercsoport sajátosságait, jellemző vonásait jelöli. Minden ember – amellet, hogy egy specifikus egyed, csak rá jellemző sajátosságokkal – tagja valamilyen közösségnek is, mindazokkal a jellemvonásokkal, amelyek az egész közösséget, illetve őt – mint a közösség tagját – írják le. Ezek a jellemvonások fejezik ki az adott embercsoport, adott közösség kultúráját. Minden emberi közösségnek, minden összetartozó és másoktól különböző embercsoportnak megvan a maga kultúrája. A hangsúly ebben az esetben az embereken, az embercsoport(ko)n van, s a kultúra az eszköz, amelynek segítségével a hasonlóságok és különbségek – így a „másság” – kimutathatók. Az antropológiai kultúraértelmezés jelentősége tudományos szempontból sem lebecsülhető, hiszen feltárja a különböző kulturális embercsoportok (nemzetek, etnikumok, vallási és egyéb közösségek) közötti különbségeket és hasonlóságokat.

Az antropológiai kultúraértelmezésen belül két eltérő kultúrafelfogás áll szemben egymással: a hagyományos és a modern. Előbbi a kultúrát olyan megváltoztathatatlan adottságnak tekinti, amely teljes mértékben meghatározza az emberek viselkedését. Az emberek születésüktől fogva a tagjai ugyanannak a meghatározott kultúrának, amely hagyományai, „öröksége”, a „kulturális emlékezet” révén egyfajta sajátos belső kontinuitással, kulturális esszenciával rendelkezik. Miután a kultúra fogalma szorosan kötődik a nemzethez, illetve etnikumhoz, mindez egy sajátos nemzeti vagy etnikai karakterben jut kifejezésre. A „nemzeti karakter” előfeltétele, hogy a nemzetek (etnikumok) homogén közösségek, más hasonló csoportokhoz képest eltérő és jól definiálható sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek jelentős mértékben meghatározzák a csoport tagjainak viselkedését. A csoportot alkotó egyének tehát a csoportra jellemző nemzeti/etnikai kultúrának a reprezentánsai.

A szociálpszichológiában jól ismert tétel a „külső csoport homogenitása” effektus (out-group homogeneity effect) mint „a sztereotipizálás egy különleges esete” (*Ostrom–Sedikides 1992: 532*). Lényege, hogy egy adott csoporthoz tartozók sokkal homogénebbnek tartanak egy külső csoportot, mint a sajátjukat, avagy fordítva: saját csoportjukat sokkal heterogénebbnek, sokszínűbbnek látják, mint egy külső csoport tagjai őket. Egy csoport tagjai hajlamosak egy külső csoportot „differenciálatlan masszának”, ezzel szemben saját csoportjukat egyének, individuumok közösségének tartani.

Fentiekkel szemben a modern kultúraértelmezések abból indulnak ki, hogy a kultúra nem homogén, monolitikus és statikus egység, hanem állandóan módosuló, változó, belső és külső hatásoknak kitett szimbólumrendszer. A kultúra nem esszencia, hanem kontextus, amelyben a különböző társadalmi, gazdasági és politikai megnyilvánulások értelmezhetők. A globalizáció korában eleve a kultúrák „hibridizációja”, keveredése a jellemző s az egyén folyamatosan a legkülönbözőbb kulturális hatásoknak van kitéve.

Globális civilizáció?

Szoros – és meglehetősen ellentmondásos – a kapcsolat a globalizáció (folyamata) és a civilizáció (folyamata) között.

A globalizáció hátterében a nyugati civilizáció filozófiája áll. Az elmúlt évszázadokban lényegében a nyugati civilizáció globalizálódásáról beszélhetünk, mégpedig eleinte a kolonizáció hol jobban, hol kevésbé erőszakos módszerei révén. A nem nyugati civilizációkban is meghonosodtak a nyugati intézmények és a működtetésükhöz szükséges technikák, sokan ennek kapcsán egy „globális civilizáció” létrejöttéről beszélnek. Véleményünk szerint ez csak a német technicista-instrumentalista civilizációértelmezés alapján jelenthető ki, ugyanakkor nem felel meg annak a civilizációértelmezésnek, amely a civilizáció meghatározó sajátosságának tart valamiféle világnézetet, világszemléletet, sajátos értékrendet. Ebben az értelemben globális civilizációról nem beszélhetünk, sokkal inkább valamiféle globális technostruktúráról, infokommunikációról. Nemzetközi viszonylatban csupán a gazdaság szférája globalizálódott – csupán globális (világ)gazdaságról beszélhetünk –, a társadalom szférája nem. Nincs globális vagy világtársadalom, és nincs – a szó társadalom- vagy történelemfilozófiai értelmében vett – globális civilizáció sem.

Mindez fokozottan veti fel egy globális etika, a különböző civilizációk közötti érintkezési pontok, a közös értékek keresésének a szükségességét. Ilyen közös értékek nyil-

vánvalóan léteznek, mégpedig mind evolucionista, mind filozófiai megfontolásokból. Ilyen alapvető, egyetemes emberi értéként tételezhető például az élet méltósága és tisztelete, s az ebből következő alapvető emberi norma, az élet védelme. Egy, a civilizációk közös pontjain, közös értékein alapuló globális etika létrehozására irányuló törekvés az igazi civilizációs folyamat része lenne. Erre azonban napjaink helyzetét, a háborúkat, etnikai tisztogatásokat, terrorcselekményeket nézve sajnos semmi esély. Ezek az élet, az univerzális civilizációs értékek ellen irányuló megnyilvánulások valójában egy, a civilizációs folyamattal párhuzamosan végbemenő „decivilizációs folyamat” részei.

„Deglobalizáció” és „decivilizáció”

A világban az elmúlt évtizedekben végbemenő globalizáció egyértelműen a neoliberalizmus gazdaságfilozófiáján alapult. Ezt a gazdaságfilozófiát az utóbbi időszakban komoly kihívások és támadások érik. A neoliberális globalizálódó világrend első számú kihívója Kína, amely egyre erősödő szereplőként mind határozottabban követel beleszólást magának a nemzetközi folyamatok alakulásába.

Sokan a globalizációt teszik felelőssé a világ megoldatlan problémáiért, bizonyos, kifejezetten negatív hatásokért. Kétségtelen tény, hogy a globalizációnak vitathatatlan pozitívumai mellett számos negatív következménye is van, amelyek közül most csupán kettőt emelünk ki: egyik az egyenlőtlenítő hatás, vagyis hogy a világ egyes régiói „kimaradnak” a globalizációból, pontosabban annak pozitív hatásaiból, a másik pedig a környezeti károsodáshoz való nagymértékű hozzájárulás.

A szabadpiacok rendszerén alapuló globalizáció működése egyre több zavarral küzd. Az elmúlt években markáns deglobalizációs tendenciák figyelhetők meg (*Chebankova 2022*), amelyet olyan folyamatok erősítettek fel, mint a kereskedelmi viták/háborúk, a világválság, vagy az orosz–ukrán háború. A deglobalizációval együtt járnak a korlátozások, a bezárkózás és a nemzeti szintű lépések előtérbe kerülése. A deglobalizáció miatti aggodalom helyet kapott a 2022-es davosi Világ gazdasági Fórumon is. Többen is kifejezték aggályukat, hogy a korábban egységes világ(gazdaság) egyre inkább fragmentálódik, tömbökre és blokkokra hullik. Jóllehet a deglobalizáció folyamatában meghatározó szerepet játszanak a gazdasági folyamatok, a háttérben egyre erőteljesebben jelen van a civilizációs-kulturális dimenzió is, az erősödő nacionalizmus, etnocentrizmus, avagy a „kulturális kivételességtudat”.

Napjainkban beszélhetünk ugyanakkor egyfajta „decivilizációs” folyamatról is, a deglobalizáció ugyanis felerősített bizonyos decivilizációs tendenciákat is. Ezek legnyilvánvalóbb formája az erőszak rendszerszintűvé, a politika – és sok helyütt a mindennapok – részévé válása. A decivilizációs folyamat együtt jár a korábban világviszonylatban elfogadottnak tételezett értékek és normák felrúgásával. Ennek része a fegyveres erőszak útján történő területszerzés (lásd az orosz–ukrán háborút), a politikailag legitímált népiirtás, avagy az ugyancsak politikai eszközként használt „célzott likvidálások”.

Globalizáció, civilizáció, identitás

Napjainkban a kulturális identitások széles körű újjáéledésének lehetünk tanúi. A globalizáció folyamata, a civilizáció(k) és kultúrák szerepe mindig is szoros összefüggésben állt az identitás(ok) kérdéskörével. Korunk az identitások reneszánszának,

reaktivizálódásának a kora. Az identitás alapvetően kulturális kategória. Az emberek különböző közösségekhez tartoznak, e közösségeket, csoportokat pedig azok a sajátos jellemvonások különböztetik meg egymástól, amelyeket összefoglalóan (antropológiai értelmezésében) kultúrának nevezhetünk. A legáltalánosabban tehát valamennyi kollektív identitást (nemzeti, etnikai, törzsi, vallási stb.) tulajdonképpen kulturális identitásnak tekinthetünk, ami voltaképpen egy olyan tág keret, amely az egyes egyének különböző csoportokhoz tartozását foglalja egységbe. Az identitás alapvetően két szinten nyilvánul meg: az egyén és a közösség (csoport) szintjén. (Létezik egy harmadik, meglehetősen absztrakt szint is: az „emberiség” szintje.)

A globalizáció folyamata – beleértve a negatív hatásait is – nagymértékben hat az identitásokra. Ennek kapcsán két, markánsan különböző álláspont ismeretes. Egyik a globalizáció folyamatát tartja meghatározónak, s ennek alapján a lokális kulturális identitások relativizálódásáról, szerepük csökkenéséről beszél. A másik – a globalizációval szembeni ellenreakcióként – a lokális identitások (mindenekelőtt a nemzeti identitás) szerepének jelentős megnövekedését tartja az elsődleges tendenciának.

Megítélésünk szerint az elmúlt évtizedet egyértelműen utóbbi tendencia jellemzi. A globalizáció által kiváltott radikális változásoknak meghatározó szerepük volt az identitás, illetve az identitáspolitikai széles körű előretörésében. Bizonyos szempontból az identitás került a politika központjába, így a „hagyományos”, az etnikumot és a vallást is magában foglaló nemzeti identitás védelme, illetve a különböző, részint marginalizált csoportok, közösségek (etnikai kisebbségek, nők, bevándorlók, menekültek, feketék stb.) problematikája. Fukuyama szerint, míg a 20. századi politikát a baloldal-jobboldal felosztás határozta meg, a 21. század második évtizedét már az identitás (*Fukuyama 2018: 6*). Az identitáspolitikai viszonylag szűk kört érintő kultúrharcból átfogó, a globális szintet is érintő, illetve befolyásoló jelenséggé vált.

Létezik-e globális kultúra?

A globalizáció folyamata nyilvánvalóan nagymértékben hat a kultúrára is, mégpedig egymással látszólag ellentétes hatásokat kiváltva. Egyik a kultúra globalizációja s az ennek kapcsán világméretben létrejövő, bizonyos szempontból globalizáltak tekinthető kultúrák, a másik pedig az egyes kultúrák elhatárolódási törekvése, szándékuk különbözőségük, sajátosságaik markáns definiálására. A globalizáció által okozott változások ugyanis ellenreakcióként kiváltják a partikularizmus, lokalizáció, a különbség újradefiniálását, ami viszont határt szab a globalizáció kultúrát is globalizálni szándékozó törekvéseinek.

A globális kultúra többféle típusa különböztethető meg egymástól. Samuel Huntington vezet be az ún. „davosi kultúra” fogalmát, kapcsolódóan a svájci Davosban évente megrendezett Világgazdasági Fórumhoz. A Fórumon részt vevő, több tucat országból érkezett mintegy ezer üzletember a nemzetközi üzleti világot képviseli, bankárok, kormányzati tisztségviselők, értelmiségiek stb., akik jól ismerik a mobiltelefont és a számítógépet, kitűnően beszélnek angolul, hasonló életmódot élnek, hasonló értékeket követnek s tökéletesen megértik egymást. Ők tartják kézben a világ nemzetközi intézményeit, a világ számos kormányát és a világ gazdasági és katonai potenciáljának zömét. (*Huntington 1998: 79*.) Ez korántsem egyetlen kultúra – jegyzi meg Huntington –, hanem valójában egy közös értelmiségi kultúra, lényegében az elitek kultúrája,

amely ráadásul egyes országokon belül komoly konfliktusba kerülhet az elithez nem tartozókkal, ami különböző nacionalista vagy vallási alapú elitellenes megmozdulásokban ölthet testet. A davosi kultúrához tartozók számát Huntington a világ népességének 1%-ára teszi.

A globális kultúra másik típusa a tömeg- és fogyasztói kultúra. Ez meghatározóan a nyugati, mindenekelőtt amerikai tömeg- és fogyasztói kultúra világméretűvé válását jelenti. Nem véletlenül nevezik ezt a kultúrát sokan „Coca-Cola kultúrának”, „McWorld kultúrának”, magát az amerikai kultúra hegemoniáját tükröző folyamatot pedig „McDonaldization”-nak vagy „Coca-Colonization”-nak. Mindennek egyik „ki-finomultabb változata” az, amelyik nem a fogyasztói javakat állítja középpontba, hanem a médiát, vagyis „a Coca-Cola helyett Hollywoodot”. (Huntington 1998: 81.) Ennek a kultúrának a terjedése szorosan összefügg a globális kommunikáció folyamatával. Maga a globális kommunikáció ugyanakkor kettős hatást gyakorol a kultúrára: egyfelől – virtuálisan legalábbis – elérhető, közvetlen közelségbe hozza egymáshoz a kultúrákat, megkönnyítve ezáltal a fogyasztói minták átvételét (amit a szakirodalom „demonstrációs hatásnak is szokott nevezni), másfelől viszont közvetlen közletről látatja más kultúrák (így a nyugati/amerikai) esetleges negatív, elfogadhatatlannak tartott sajátosságait.

Peter Berger fenti kettő mellett a kultúra globalizációjának két további típusát, két további „arcát” különbözteti meg (Berger 1997.) Egyik a „faculty club kultúra”, ami lényegében nem más, mint a nyugati értelmiségnek, értékeinek és ideológiáinak a nemzetköziesedése. E kultúra letéteményesei, hordozói és terjesztői egyetemi, illetve akadémiai hálózatok, alapítványok, nem kormányzati szervezetek és néhány kormányzati és multinacionális ügynökség. Lényegében ez is az elit kultúrája, illetve azoké, akik az elithez tartozásra aspirálnak. A „faculty club kultúra” terjedésének folyamatában meghatározó szerepet játszanak az oktatási intézmények, a jogrendszer, különböző *think tank*-ek és a médiakommunikáció egyes részei.

A kultúra globalizálódásának negyedik típusaként Berger az evangéliumi/evangélikus protestantizmust említi. Globalizáló erejét az iszlám feléledéséhez és dinamizmusához hasonlítja azzal a lényeges különbséggel, hogy utóbbi tevékenysége a muszlim országokra és diaszpórára koncentrálódik, a protestantizmus viszont olyan térségekben is gyorsan terjed, ahol ennek nincs történelmi előzménye.

Berger hangsúlyozza az angol nyelv meghatározó szerepét a kultúra globalizálódásának folyamatában. Az „angol által létrehozott világban” (a world made in English) élünk, korunkat az angol nyelv hegemoniája jellemzi, és belátható időn belül az angol nyelv szerepét semmilyen másik nyelv sem töltheti be.

A felsőoktatás mint a globális kultúra egy formája

A kultúra globalizációjának Berger által *faculty club* kultúrának nevezett típusa magában foglalja a globalizálódó oktatást, különösképpen a felsőoktatást. Ezen a téren az elmúlt évtizedekben radikális változások mentek végbe a világban. A felsőoktatás kifejezetten jó példája a sikeres globalizációnak, s a legtöbb országban jól működő kapcsolat alakult ki a globalizált felsőoktatási szféra és a helyi kultúra között. A globalizáció folyamata alapjaiban változtatta meg a felsőoktatást, jelentős mértékben hozzájárulva ezáltal a kultúra globalizációjához.

Az elmúlt egy-két évtizedben igen sok felsőoktatási intézmény létesült világszerte, mindenekelőtt az e téren korábban a fejlett országoktól lemaradt, ún. fejlődő országokban. Szaúd-Arábiát említtem példaként, ahol a felsőoktatási intézmények száma meghaladja a nyolcvanat. Az oktatói gárda nagy része külföldi, illetékes szaúdi tisztviselők gyakran kifejezetten azzal a céllal keresnek fel külföldi országokat, hogy oktatókat toborozzanak valamelyik újonnan létesült felsőoktatási intézményükbe. (Magyarországon is jártak.) Ehhez persze az is szükséges, hogy a szaúdi állam kiemelten kezelje – kiemelten támogatja – a felsőoktatás fejlesztését.³

Ugyanez mondható el az Arab-öböl többi államáról is. Abu-Dzabiban campust nyitott a párizsi Sorbonne és a New York-i Egyetem, a monarchia vezetése minden feltételt biztosít a magas színvonalú oktatáshoz a golfpályától a strandokon át mindenféle jutatókig. Katar egyetemvárosában (Education City) kilenc nyugati – mindenekelőtt amerikai – egyetem folytat felsőoktatási tevékenységet, Dubai hasonló egyetemvárosában (Dubai International Academic City) tizenhárom. Minden adott ahhoz, hogy az Arab-öböl térsége hamarosan a globális felsőoktatás egyik központja legyen.

Az oktatás ezeken az egyetemeken kifejezetten nemzetközi abból a szempontból is, hogy többnyire ugyanazokat a kurzusokat ugyanolyan tanterv szerint tanítják, mint a világ más felsőoktatási intézményeiben. Nincs komolyabb ellentét a nemzetköziesedett felsőoktatás és az itteni iszlám civilizáció között. A sajátos helyi kulturális közegből eredően egyes specializált felsőoktatási intézmények az iszlám vallással kapcsolatos kurzusokat tanítanak, a lányok pedig a fiúktól elkülönülten részesülnek oktatásban.⁴ A helyi vezető réteg körében egyre nő azok száma, akik nyugati felsőoktatási intézményekben végezték tanulmányaikat, jól ismerik a nyugati kultúrát és kiválóan beszélnek angol nyelvet.

Az oktatói, illetve hallgatói mobilitás új lehetőségek sorát teremti meg, amelyek túlmutatnak az oktatás szféráján, s érintik a gazdaságot, a társadalmat, a politikát és a kultúrát egyaránt. Ezúttal csak egyet szeretnénk kiemelni, ez pedig a különböző civilizációs-kulturális háttérű oktatók és diákok rövidebb-hosszabb ideig tartó „együttélése”, együtt dolgozása. Ezáltal lehetőség kínálkozik egymás, a más civilizációhoz, más kultúrához tartozók értékrendjének, szokásainak, viselkedésmódjának közvetlen közléről történő megismerésére. Nélkülözhetetlen a beilleszkedés az oktatás helyszínéről szolgáló ország szokásvilágába. Mindez ráadásul olyan kapcsolati tőke létrejöttét eredményezi, ami évtizedeken keresztül fontos szerepet játszhat mind a szakmai, mind a személyes életben.

Természetesen e téren sem lehet általánosítani. Önmagában abból, hogy valaki éveket tölt el valamelyik nyugati (felső)oktatási intézményben, nem következik, hogy a nyugati értékrend elkötelezett hívévé válik. Ennek az ellenkezőjére is számos példa akadt. Kim Dzsongun észak-koreai vezető például több évig tanult Svájcban, egy berni, angol nyelvű nemzetközi iskolában.

³ Szaúd-Arábia minden tavasszal nagyszabású nemzetközi felsőoktatási kiállítást és konferenciát szervez, amelyen részt vesz a világ valamennyi nevesebb felsőoktatási intézménye. A 2013 áprilisában tartott rendezvényre öt magyarországi egyetem is meghívást kapott, s a magyar küldöttséget fogadta Khálid Muhammad al-Ankarí, Szaúd-Arábia felsőoktatási minisztere, akit a Corvinus Egyetem korábban díszdoktorrá avatott.

⁴ Már a kétezer-tíz évtizedben Szaúd-Arábiában a felsőfokú diplomát szerzettek körében több volt a nő, mint a férfi.

Összegzés

A kétezer-húszas évek elejére a világ még a korábnál is összetettebbé, kaotikusabbá vált. Az eddigi világrend nyilvánvalóan nem működik tovább, az új világrend körvonalai pedig még nem alakultak ki. Egymással ellentétes folyamatok egyidejűsége teszi még bonyolultabbá, nehezen áttekinthetővé a helyzetet. A neoliberais háttérű globalizációt komoly kihívások érik, felerősítve a deglobalizációs tendenciákat. Gazdasági, kereskedelmi és fegyverekkel vívott tényleges háborúk, ütköző érdekek gördítenek újabb és újabb akadályokat a rendszer működése elé.

Az elmúlt évtizedekben felerősödött a civilizáció és a kultúra szerepe a nemzetközi rendszerben. A két fogalom szorosan összetartozó, jóllehet egyiknek sincs konszenzusos definíciója. Mindkettő használható egyes és többes számban is, előbbi az emberiség egységét, utóbbi pedig különbözőségét fejezi ki. A globalizáció látszólag az egységesülés erőit, egyfajta „globális civilizáció” létrejöttét segítette elő, azonban az utóbbi éveket sokkal inkább a fragmentáltság, az identitáspolitikai, a populizmus és a nacionalizmus térnyerése, a nyitottság helyett a bezárkózás jellemzi. Felerősödött a decivilizációs folyamat, amelyet a legjobban az erőszak rendszerszintűvé válása, korábban világviszonylatban elfogadottnak tételezett értékek és normák felrúgása jellemez.

Tényleges globális civilizációról – mindenekelőtt a közös értékrend, közös etika hiányában – nem beszélhetünk, létrejött ugyanakkor egyfajta globális technostruktúra, több területen is kialakult valamiféle globális kultúra. Az oktatás – mindenekelőtt a felsőoktatás – kifejezetten része ennek a globális kultúrának. Az oktatás globalizálódása a nemzetközi szinten felerősítheti az egységesülési tendenciákat.

IRODALOM

- BERGER, P. (1997) Four Faces of Global Culture. *The National Interest*, September 1. <https://nationalinterest.org/article/four-faces-of-global-culture-711> [Letöltve: 2022. 08. 22.]
- CHEBANKOVA, E. (2022) Introduction. In: E. CHEBANKOVA & P. DUTKIEWICZ (eds) *Civilizations and World Order*. London and New York, Routledge. pp. 1–18.
- ELIAS, N. (1987) *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FUKUYAMA, F. (2018) *Identity. Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London, Profile Books.
- GIDDENS, A. (1995) *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HUNTINGTON, S. P. (1997) *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München–Wien, Europaverlag.
- HUNTINGTON, S. P. (1998) *A civilizációk összeapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- MCGREW, A. (1994) A Global Society? In: S. HALL & A. MCGREW (eds) *Modernity and Its Futures*. Cambridge, Oxford, Polity Press in Association with the Open University.
- MOZAFFARI, M. (2019) Civilization and Globalization in a World of Turmoil. *Glocalism: Journal of Culture, Politics and Innovation*, pp. 1–11.
- OSTROM, T. M. & SEDIKIDES, C. (1992) Out-Group Homogeneity Effects in Natural and Minimal Groups. *Psychological Bulletin*, Vol. 112. No. 3. pp. 536–552.

- ROBERTSON, R. (1991) *Social Theory, Cultural Relativity and the Problem of Globality*. In: A. D. KING (ed.) *Culture, Globalization and the World-System*. New York, Department of Art and Art History, State University of New York at Binghamton.
- ROBERTSON, R. (1993) *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, Newbury Park, New Delhi, SAGE Publications.
- ROSTOVÁNYI Zs. (2004) *Globalizáció és civilizáció(k). A „glokalizálódó” nemzetközi rendszer civilizációs-kulturális elemzése, különös tekintettel az „iszlám versus Nyugat” szembenállásra*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SPENGLER, O. (1994) *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- TIBI, B. (1995) *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*. Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag.
- TOYNBEE, A. J. (1987) *A Study of History*. Abridgement of Volumes I–VI., VII–X. by D.C. SOMERVELL. New York and Oxford, Oxford University Press.
- WALLERSTEIN, I. (1992) *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge and Paris, Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme.
- WILKINSON, D. (2018) *World Civilizations and History of Human Development – Global Civilization – Yesterday, Today and Tomorrow*. Encyclopedia of Life Support Systems. <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-97-11.pdf> [Letöltve: 2022. 08. 22.]